

CEZARY KĄKOL

UNIwersytet Zielonogórski

ORCID 0000-0001-6303-2542

Modyfikacja zakresu kryminalizacji uporczywego nękania i kradzieży tożsamości z art. 190a k.k.

I. Uwagi wstępne

Przestępstwa nazywane uporczywym nękanem i kradzieżą tożsamości funkcjonują w Kodeksie karnym już ponad 10 lat. Zostały wprowadzone do niego jako w art. 190a § 1 i 2 – ustawą z dnia 25 lutego 2011 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny (Dz.U. Nr 72, poz. 381). Zasadniczym powodem karno-politycznym stworzenia nowych typów czynów zabronionych, w szczególności uporczywego nękania, było dysfunkcyjne rozproszenie kryminalizacji zachowań składających się na nowe przestępstwo, co utrudniało ich penalizację, a także faktyczny brak możliwości oceny wszelkich przejawów zjawiska stalkingu w ramach wówczas obowiązujących przepisów prawnych¹.

Właściwie od początku art. 190a k.k. wzbudzał pewne wątpliwości w doktrynie, m.in. w zakresie konstrukcji i brzmienia znamion stalkingu oraz specyficznego statusu kradzieży tożsamości. Odnośnie do art. 190a § 1 k.k. zwracano uwagę, że znamiona stypizowanego w nim występkę są bardzo nieostre i ocenne². Krytyką objęto również znamię polegające na postawieniu wymogu, że nękanie musi być

¹ Por. J. Czapka, *Stalking jako problem społeczny. Między prawem karnym a codziennością*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. 2, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012, s. 1381 i n.; M. Mozgawa, *Kilka uwag na temat przestępstwa nękania (art. 190a k.k.)*, [w:] *Państwo prawa...*, s. 1241 i n.; M. Mozgawa, *Komentarz do art. 190a k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, red. M. Mozgawa, LEX/el. 2022.

² Zob. K. Lipiński, *Komentarz do art. 190a k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz*, red. J. Giezek Warszawa 2021, s. 552-553; A. Michalska-Warias, K. Nazar-Gutowska, *Prawnokarne aspekty nękania w polskim prawie karnym*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2010, nr 4, s. 61 i n.

„uporczywe”³. Sprzeciw w doktrynie wzbudzała nadto sankcja karna przewidziana za typ kwalifikowany z art. 190a § 3 k.k., która okazała się niespójna z innymi sankcjami karnymi za przestępstwa znamienne targnięciem się pokrzywdzonego na własne życie⁴. W odniesieniu do art. 190a § 2 k.k. krytyczne uwagi ogniskowały się na kwestionowaniu statusu stypizowanego w nim czynu zabronionego, jako swoistej odmiany stalkingu, a także ulokowania go w tej samej jednostce redakcyjnej co uporczywe nękanie i w ogóle w rozdziale XIII „Przestępstwa przeciwko wolności”⁵.

Krytyczne uwagi przedstawicieli doktryny nie stworzyły jednak podglebia dyskusji na temat zmian w obrębie art. 190a k.k., które chociażby w części stanowiłyby uwzględnienie zgłaszanych uwag krytycznych. Ewolucja normatywna art. 190a k.k. poszła w zupełnie innym kierunku, który nie tylko nie usunął dotychczasowych wątpliwości wykładniczych, ale wręcz je pogłębił.

II. Ogólna charakterystyka ewolucji uporczywego nękania i kradzieży tożsamości

Ponad 10-letni okres obowiązywania art. 190a k.k. zaowocował dwoma zmianami nowelizacyjnymi, które miały miejsce w 2020 i w 2022 r. Zmodyfikowały one zarówno strukturę znamion obu typów przestępstw, jak i wprowadziły zmiany w obrębie sankcji karnych.

Modyfikacja treści art. 190a k.k., do obecnego brzmienia, miała charakter dwuetapowy. Pierwszy etap został zrealizowany mocą art. 13 pkt 2 ustawy z dnia 31 marca 2020 r. o zmianie ustawy o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 1138; dalej „nowela z 2020 r.”). Zmiana została wprowadzona niejako przypadkowo, bez wyraźnego, uchwytnego związku ogólnego celu noweli, wynikającej chociażby z jej tytułu, z przedmiotem regulacji art. 190a k.k.⁶ Drugi etap modyfikacji art. 190a k.k. został dokonany na podstawie art. 1 pkt 73 ustawy z dnia 7 lipca 2022 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2022 r. poz. 2600 ze zm; dalej „nowela z 2022 r.”), której generalnym celem było

³ Zob. M. Mozgawa, *Kilka uwag...*, s. 1248; *idem*, *Komentarz...*, LEX/el. 2022.

⁴ Zob. *idem*, *Kilka uwag...*, s. 1255; *idem*, *Komentarz...*, LEX/el. 2022; M. Jachimowicz, *Przestępstwo stalkingu w świetle noweli do k.k.*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2011, nr 3, s. 49.

⁵ Zob. A. Łach, *Kradzież tożsamości*, „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 3, s. 32; K. Sowirka, *Przestępstwo „kradzieży tożsamości” w polskim prawie karnym*, „Ius Novum” 2013, nr 1, s. 64-65, 76, 78; P. Palichleb, *Zmiany art. 190a k.k.*, „Ius Novum” 2021, nr 4, s. 55.

⁶ Por. K. Lipiński, *op. cit.*, s. 552; I. Jankowska-Prochot, *Modyfikacja prawnokarnego modelu zwalczania przestępstwa stalkingu*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2022, nr 7-8, s. 122-123.

zaostrenie odpowiedzialności karnej w różnych obszarach, w tym za przestępstwa uporczywego nękania i kradzieży tożsamości⁷.

III. Modyfikacja w zakresie uporczywego nękania

Pierwotnie przestępstwo z art. 190a § 1 k.k. polegało na tym, że jego sprawca, poprzez uporczywe nękanie innej osoby lub osoby jej najbliższej, wzbudzał u niej uzasadnione okolicznościami poczucie zagrożenia lub istotnie naruszał jej prywatność. Ustawodawca uznawał w ten sposób, że osiągnięcie przez sprawcę innego skutku niż wymieniony, nie jest na tyle doniosłe, by konieczne było objęcie go decyzją kryminalizacyjną. Kolejną kwestią, na którą warto zwrócić uwagę, jest sankcja karna początkowo przewidziana w art. 190a § 1 k.k. Ustawodawca zdecydował, że sprawca będzie podlegał karze pozbawienia wolności do 3 lat. Występek stalkingu ma charakter umyślny i wieloczynowy, a składające się na ten czyn zabroniony pojedyncze zachowania niejednokrotnie mogą wyczerpywać znamiona innych czynów zabronionych, np. groźby karalnej, uszkodzenia mienia, naruszenia nietykalności cielesnej. Z tej perspektywy wytyczone początkowo przez legislatora granice zagrożenia karnego, nie mogły być uznane za surowe. Abstrakcyjnie pojmowany stopień społecznej szkodliwości nie został również odzwierciedlony w sankcji karnej art. 190a § 3 k.k., który statuuje typ kwalifikowany, w którym dynamicznym znamieniem kwalifikującym jest targnięcie się pokrzywdzonego na własne życie. Za ten czyn ustawodawca przewidywał dla sprawcy karę pozbawienia wolności od roku do lat 10. Dysharmonia systemowa w tym zakresie była jaskrawo widoczna przy zestawieniu tej kary z sankcjami innych typów czynów zabronionych, w których mamy do czynienia z tożsamym skutkiem. Przepisy art. 207 § 3 k.k. (typ kwalifikowany znęcania się) i art. 352 § 3 k.k. (typ kwalifikowany znęcania się żołnierza nad podwładnym) były w tym względzie jednolite i przewidywały w ówczesnym stanie prawnym wyraźnie surowsze zagrożenie, tj. karę pozbawienia wolności od lat 2 do 12.

Nowela z 2020 r. przyniosła zmiany art. 190a k.k. obejmujące dwa obszary – strukturę form skutkowych oraz granice sankcji karnej.

Po blisko 10 latach niezmiennego funkcjonowania art. 190a § 1 k.k. ustawodawca doszedł do wniosku, że istnienie tylko dwóch ww. form skutkowych nie jest wystarczające. Konsekwencją tego poglądu było dodanie do art. 190a § 1 k.k.

⁷ Początkowo przepisy nowelizujące art. 190a k.k. miały wejść w życie w dniu 14 marca 2023 r. Na skutek zmiany noweli z 2022 r. wprowadzonej przez art. 5 ustawy z dnia 26 stycznia 2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2023 r. poz. 403), termin ten został przesunięty na 1 października 2023 r.

dwóch dodatkowych postaci skutku, tj. „poczucia poniżenia” i „poczucia udręczenia”. Wyczerpanie znamion czynu zabronionego nastąpi, gdy skutkiem uporczywego nękania będzie co najmniej jeden z nich, ponieważ oba znamiona rozdziela spójnik „lub”, będący funktorem alternatywy łącznej. Uwaga ta odnosi się również do pozostałych znamion skutkowych czynu z art. 190a § 1 k.k.

Zdaniem Marka Mozgawy przy przestępstwie z art. 190a § 1 k.k. szerokie ujęcie skutku można uznać za zasadne, ponieważ w praktyce bowiem mogą zdarzyć się zarówno takie przypadki, gdy ofiara nękania zaczyna odczuwać lęk, zmienia swoje relacje z innymi osobami czy nawet szuka pomocy u lekarza, jak i takie, gdy nie występuje w niej poczucie zagrożenia (ma bardzo mocną konstrukcję psychiczną albo jest to osoba, która ma zapewnioną skuteczną ochronę osobistą)⁸. Pozytywnie na temat nowych form skutkowych wypowiada się Katarzyna Marek, której zdaniem dotychczasowe znamiona nie obejmowały wszystkich charakterystycznych dla tego przestępstwa skutków. Taki stan rzeczy powodował, że niektóre zachowania obejmujące stalking pozostawały poza zakresem prawnokarnej regulacji⁹. Z kolei jednoznacznie krytycznie ocenia ww. zmiany Magdalena Budyn-Kulik, której zdaniem wprowadzenie nowych znamion do opisu typu nękania nie było potrzebne, a wywołanie u pokrzywdzonego poczucia poniżenia czy udręczenia nie jest typową konsekwencją nękania i nie taka jest zazwyczaj intencja sprawcy¹⁰.

Jak zauważa Katarzyna Nazar, skutek w postaci poniżenia może zostać osiągnięty (stosunkowo łatwo) już przez zachowanie jednorazowe, co pozostaje w sprzeczności ze znamieniem czynnościowym określonym jako „uporczywe nękanie”. Autorka dalej jednak precyzuje, że spowodowanie skutku w postaci poniżenia przy tym typie przestępstwa (art. 190a § 1 k.k. – podkr. C.K.) możliwe będzie tylko wtedy, gdy tego rodzaju zachowań będzie więcej lub zachowanie polegające np. na umieszczeniu w internecie obraźliwego, upokarzającego wpisu będzie współistniało z innymi nękającymi zachowaniami sprawcy. Jednorazowe zachowanie poniżające pokrzywdzonego nie będzie stanowić uporczywego nękania. Oczywiście otwarta pozostaje wówczas kwestia przyjęcia konstrukcji usiłowania albo odpowiedzialności za inne przestępstwo w zależności od zachowania sprawcy (np. zniesławienia czy zniewagi). Spowodowanie skutku w postaci poniżenia przy tym typie przestępstwa możliwe będzie tylko wtedy, gdy tego rodzaju zachowań będzie więcej lub zachowanie polegające np. na umieszczeniu w internecie obraźliwego, upokarzającego wpisu będzie współistniało z innymi nękającymi zachowaniami sprawcy. Jednorazowe zachowanie poniżające pokrzywdzonego nie będzie stanowić uporczywego

⁸ M. Mozgawa, *Komentarz...*, LEX/el. 2022.

⁹ K. Marek, *Przestępstwo uporczywego nękania (stalkingu) w świetle nowelizacji Kodeksu karnego z 31 marca 2020 r.*, „Studia Prawnoustrojowe” 2020, nr 50, s. 333.

¹⁰ M. Budyn-Kulik, *Nowe znamiona nękania z art. 190a § 1 Kodeksu karnego*, „Palestra” 2020, nr 9, s. 23 i 32.

nękania. Oczywiście otwarta pozostaje wówczas kwestia przyjęcia konstrukcji usiłowania albo odpowiedzialności za inne przestępstwo w zależności od zachowania sprawcy (np. zniesławienia czy zniewagi)¹¹.

Wydaje się, że *in concreto* niejednokrotnie uporczywe nękanie (np. jako swoista forma tzw. hejtu) wywołuje po stronie ofiary konsekwencje polegające na odczuwaniu przez nią jakiejś formy udręczenia czy poniżenia¹². Skutki te są często bowiem niejako wpisane w istotę stalkingu jako zachowania wielokrotnego, długotrwałego i głęboko ingerującego w rozmaite dobra prawne przynależne jednostce i chronione przez prawo. Jak słusznie zatem dowodzi K. Nazar, wykazanie dodatkowych przez nowelę z 2020 r. form skutkowych w praktyce będzie prostsze do wykazania (udowodnienia) niż np. skutku w postaci wzbudzenia poczucia zagrożenia czy istotnego naruszenia prywatności pokrzywdzonego. Autorka dodaje jednak przy tym, że poszerzanie zakresu przepisu o kolejne nieostre znamiona nie było konieczne¹³. Wystąpienie omawianych skutków musi być jednak usprawiedliwione okolicznościami, a zatem nie wyłącznie subiektywnym poczuciem ofiary. Chodzi zatem o uzyskanie dowodu obiektywizującego stanowisko osoby pokrzywdzonej, tj. wskazującego, że w analogicznej sytuacji faktycznej inne (podobne) osoby również mogłyby poczuć się udręczone lub poniżone¹⁴. Konrad Lipiński zauważa, że o ile samo poczucie ma walor subiektywny, o tyle jego uzasadnienie już wiąże się z oceną dokonaną z nieco bardziej obiektywnej perspektywy. Znamię „uzasadnienia okolicznościami” wymaga dokonania zewnętrznej oceny, czy powstałe u pokrzywdzonego poczucie zagrożenia, poniżenia lub udręczenia znajdują sensowne zakotwiczenie w realiach sprawy, a w szczególności czy są one zrozumiałe w kontekście zachowania sprawcy. Jako przydatny instrument ustalenia tej okoliczności pojawia się w tym przypadku wzorzec osobowy w postaci rozsądnego człowieka, którego „podstawić” należy w miejsce pokrzywdzonego i udzielić odpowiedzi na pytanie, czy poczucie takie powstałoby również u niego¹⁵.

Rozważane skutki, dotyczące spowodowania u ofiary poczucia poniżenia lub udręczenia, łączą w sobie zarówno elementy subiektywne, jak i obiektywne. „Poczucie” jest to bowiem „zdawanie sobie sprawy z pewnych faktów, zjawisk zachodzących w otaczającym świecie, stanów wewnętrznych itp.”¹⁶. Wiaże się ono zatem

¹¹ K. Nazar, *Uporczywe nękanie oraz kradzież tożsamości*, [w:] *Przestępstwa przeciwko wolności*, red. M. Mozgawa, Lublin 2020, s. 323.

¹² Na temat tzw. *bullyingu*, czyli stalkingu wśród osób małoletnich (równieśników), często w warunkach szkolnych, które może prowadzić do skutku w postaci poczucia poniżenia lub udręczenia zob. P. Palichleb, *op. cit.*, s. 65–66.

¹³ K. Nazar, *op. cit.*, s. 324.

¹⁴ Por. postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 12 grudnia 2013 r., III KK 417/13, LEX nr 1415121.

¹⁵ K. Lipiński, *op. cit.*, s. 556.

¹⁶ <https://sjp.pwn.pl/sjp/poczucie;2501886.html> [dostęp: 4.04.2023].

z określonymi procesami wewnętrznymi ofiary, które przeżywa osoba pokrzywdzona. Samoświadomość ofiary, jako element o charakterze subiektywnym, zakodowana w pojęciu „poczucie”, dotyczy okoliczności zobiektywizowanych, tj. uzasadnionych okolicznościami. Ma ona odnosić się do przekonania ofiary, że doszło do jej poniżenia lub udręczenia zachowaniem sprawcy. Poniżenie dotyczy przede wszystkim naruszeń w sferze godności człowieka, natomiast udręczenie zarówno sfery psychicznej, jak i fizycznej człowieka. Zgodnie ze słownikiem języka polskiego poniżyć to inaczej „upokorzyć kogoś”¹⁷, natomiast udręczyć – „sprawić komuś cierpienie fizyczne lub psychiczne”¹⁸. Warto zauważyć, że wskutek noweli z 2022 r. do okoliczności obciążających – zgodnie z art. 53 § 2a pkt 3 k.k. – zalicza się „sposób działania prowadzący do poniżenia lub udręczenia pokrzywdzonego”. Tym samym ustawodawca, dość karkołomnie, przyjął, że spełnienie znamion czynu z art. 190a § 1 k.k. polegających na wzbudzeniu u pokrzywdzonego poczucia poniżenia lub udręczenia może być – przynajmniej abstrakcyjnie – bardziej obciążające dla sprawcy przy wymiarze kary niż spełnienie pozostałych znamion skutkowych zawartych w art. 190a § 1 k.k.

W procesie interpretacji znamion „poczucie poniżenia” i „poczucie udręczenia” pomocny może okazać pogląd wyrażony przez Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 29 marca 2017 r., który odnosi się do pierwotnego znamienia skutkowego, tj. „poczucie zagrożenia”. Zdaniem Sądu Najwyższego:

Art. 190a § 1 k.k. posługuje się zarówno kryterium subiektywnym w postaci poczucia zagrożenia, oznaczającego wewnętrzny odbiór, odczucie lęku i osaczenia osoby doświadczanej nękaniami, jak i obiektywnym, wskazując na to, iż poczucie zagrożenia musi być uzasadnione okolicznościami. Subiektywne odczuwanie zagrożenia przez osobę należy konfrontować z wiedzą, doświadczeniem i psychologią reakcji ogółu społeczeństwa, obiektywizować poprzez poczucie zagrożenia w danych okolicznościach, jakie towarzyszyłyby przeciętnemu człowiekowi, o ile oczywiście działania sprawcy nie zmateriałizowały się w konkretnym skutku [...] ¹⁹.

Nowela z 2020 r. wprowadziła daleko idące zmiany w obszarze penalnym. Doszło bowiem do znacznego zaostrzenia odpowiedzialności karnej za czyn z art. 190a § 1 k.k. Nowelizacja podwyższyła zarówno dolną, jak i górną granicę kary pozbawienia wolności, która początkowo wynosiła – odpowiednio – 1 miesiąc i 3 lata. W wyniku ww. korekty sprawca podlegał blisko trzykrotnie wyższej sankcji karnej, której dolna granica została określona na 6 miesięcy, a górna na 8 lat pozbawienia wolności. Nie jest jasne jakie były rzeczywiste przyczyny tak radykalnej modyfikacji. Z pewnością całkowicie nieracjonalne byłoby łączenie jej ze zmianą w obrębie § 1 art. 190a k.k., czyli dodaniem nowych znamion skutkowych. Wyda-

¹⁷ <https://sjp.pwn.pl/sjp/ponizyc;2504560.html> [dostęp: 4.04.2023].

¹⁸ <https://sjp.pwn.pl/sjp/udreczyc;2532098.html> [dostęp: 4.04.2023].

¹⁹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 29 marca 2017 r., IV KK 413/16, LEX nr 2281268.

je się, że ustawodawca – poniekąd słusznie – uznał, iż kara pozbawienia wolności, której granice wynoszą od 1 miesiąca do 3 lat, nie spełnia swych funkcji, głównie w odniesieniu do chronionych dóbr prawnych i interesów pokrzywdzonego, oraz nie jest adekwatna do stopnia społecznej szkodliwości przestępstwa stalkingu²⁰. W wyniku podwyższenia górnej granicy zagrożenia karnego do 8 lat pozbawienia wolności wyeliminowano możliwość warunkowego umorzenia postępowania karnego²¹, a także odstąpienia od wymierzenia kary²². Zasadniczymi instrumentami korygującymi politykę penalną ustawodawcy pozostają w dalszym ciągu regulacje zawarte w art. 37a § 1 k.k., również po zmianach wprowadzonych przez nowelę z 2022 r., oraz w art. 37b k.k. W tym pierwszym przypadku orzeczenie przez sąd kary ograniczenia wolności albo grzywny możliwe jest w przypadku przestępstwa zagrożonego tylko karą pozbawienia wolności nieprzekraczającą 8 lat. W drugim przypadku orzeczenie tzw. kary mieszanej możliwe jest w przypadku każdego typu występku zagrożonego karą pozbawienia wolności. Warto również zauważyć, że ze względu na katalog przesłanek zawartych w art. 60 § 2 pkt 1 i 2 k.k., sprawca w przypadkach tam opisanych może także skorzystać z dobrodziejstwa nadzwyczajnego złagodzenia kary.

Kolejnym aspektem zaostżenia penalnego wprowadzonym przez nowelę z 2020 r. było podwyższenie zarówno dolnej, jak i górnej granicy kary pozbawienia wolności za typ kwalifikowany z art. 190a § 3 k.k., penalizujący targnięcie się pokrzywdzonego na własne życie jako następstwo przestępstwa uporczywego nękania. Po nowelizacji sprawca podlegał karze od 2 do 12 lat (a nie od roku do lat 10) pozbawienia wolności.

Rozważając zmiany, które wprowadziła nowela z 2020 r. w warstwie penalnej, nie sposób pominąć konsekwencji proceduralnych. Trudno rozstrzygnąć, na ile zmiany te były w pełni zaplanowane, a na ile okazały się niezamierzonym, ubocznym skutkiem zaostżenia odpowiedzialności karnej. Określenie w art. 190a § 1 k.k. górnej granicy kary pozbawienia wolności na poziomie 8 lat spowodowało, że obowiązującą formą prowadzenia postępowania przygotowawczego stało się śledztwo, a nie – jak to było wcześniej – dochodzenie²³. Jest to jedyna, a przez to niewystarczająca, przyczyna tej konwersji²⁴. Przemodelowanie formalnego trybu procedowania na etapie postępowania przygotowawczego wpłynęło również na zakres kompetencji Policji oraz prokuratora. Przykładowo, ze względu na formę śledztwa, w sprawach o czyny z art. 190a § 1 k.k., niezależnie od okoliczności sprawy, aktualnie tylko prokurator, a nie Policja, jest organem uprawnionym do

²⁰ Krytycznie uwagi na temat tej zmiany zob. K. Marek, *op. cit.*, s. 334-337.

²¹ Zob. art. 66 § 1 k.k.

²² Zob. art. 59 k.k.

²³ Podobne krytyczne uwagi w tym zakresie zob. K. Marek, *op. cit.*, s. 337-340.

²⁴ Zob. art. 325b § 1 pkt 1 k.p.k.

wszczęcia śledztwa²⁵. W razie powierzenia śledztwa Policji nie może ono obejmować czynności związanych z przedstawieniem zarzutów, zmianą lub uzupełnieniem postanowienia o przedstawieniu zarzutów oraz zamknięciem śledztwa²⁶. Modyfikacja treści art. 190a § 1 k.k. nie uzasadniała tak daleko idącej zmiany. Tej dysfunkcjonalności można było uniknąć na etapie legislacyjnym, poprzez odpowiednią korektę treści art. 325b § 1 pkt 2 k.p.k. Ponieważ nie uczyniono tego zarówno w noweli z 2020 r., jak i później, zasadne jest sformułowanie postulatu *de lege ferenda*, aby w sprawach o przestępstwo z art. 190a § 1 k.k., pomimo zagrożenia karnego kwalifikującego je do formy śledztwa, możliwe było prowadzenie dochodzenia, podobnie jako to uczyniono w odniesieniu do przestępstw z art. 159, art. 254a i art. 262 § 2 k.k., które są zagrożone tożsamymi karami.

Kolejna modyfikacja art. 190a § 1 k.k. została wprowadzona przez art. 1 pkt 73 noweli z 2022 r. W przeciwieństwie do wcześniejszych zmian, miała ona zdecydowanie bardziej „kosmetyczny” charakter. Dotyczyła ona adresata uporczywego nękania. Pierwotnie podmiotem przestępstwa z art. 190a § 1 k.k. była „inna osoba lub osoba jej najbliższa”. W wyniku noweli z 2022 r. fraza określająca osoby postrzywdzone uzyskała treść „inna osoba lub osoba dla niej najbliższa”. Nowelizacja nie zmieniła zatem kręgu osób uporczywie nękanym, lecz miała na celu przede wszystkim uporządkowanie treściowe art. 190a § 1 k.k. pod względem stylistyczno-językowym.

Znacznie poważniejszą zmianę wprowadziła nowela z 2022 r. w odniesieniu do art. 190a § 3 k.k., penalizującego typ kwalifikowany przestępstwa stalkingu. Ponownie korekta treściowa miała wymiar penalny i polegała na podwyższeniu górnego granicy zagrożenia z 12 na 15 lat pozbawienia wolności. Trzeba podkreślić, że zmiana ta była związana z celem noweli z 2022 r., którym było generalne zaostrzenie penalne i zmiana polityki karania.

IV. Modyfikacja w zakresie kradzieży tożsamości

W początkowej wersji przepis art. 190a § 2 k.k. typizował przestępstwo kradzieży tożsamości jako podszywanie się pod inną osobę przez sprawcę, który wykorzystywał do tego wizerunek osoby, pod którą się podszywał lub inne (niż wizerunek) jej dane osobowe. Wystarczające dla wyczerpania znamion było jedno z tych zachowań czynnościowych, ponieważ ustawodawca rozdzielił je funktorem alternatywy łącznej, tj. spójnikiem „lub”.

²⁵ Zob. art. 305 § 3 k.p.k.

²⁶ Zob. art. 311 § 3 k.p.k.

Ponieważ w zakresie sankcji karnej przepis art. 190a § 2 k.k. blankietowo odsyła do sankcji określonej w art. 190a § 1 k.k., mamy tu do czynienia z dokładnie taką samą sytuacją normatywną, jak w przypadku uporczywego nękania. Oznacza to, że początkowo ustawodawca zdecydował, iż sprawca kradzieży tożsamości w typie podstawowym (art. 190a § 2 k.k.) będzie podlegał karze pozbawienia wolności do 3 lat. Z kolei wspólny dla obu ww. typów czynów zabronionych art. 190a § 3 k.k. przewidywał, że w przypadku, gdy następstwem kradzieży tożsamości będzie targnięcie się pokrzywdzonego na własne życie, sprawca będzie podlegał karze pozbawienia wolności od roku do lat 10. To rozwiązanie normatywne wzbudziło sprzeciw w doktrynie. Po pierwsze, zakwestionowano sam fakt objęcia typem kwalifikowanym przestępstwa kradzieży tożsamości²⁷. Po drugie, niezależnie od pierwszego zarzutu, dostrzeżono – podobnie jak w przypadku kwalifikacji z art. 190a § 1 i 3 k.k. – niespójność systemową z sankcjami karnymi określonymi w innych typach kwalifikowanych, w którym dynamicznym znamieniem kwalifikującym jest próba samobójcza osoby pokrzywdzonej²⁸.

Nowela z 2020 r. wprowadziła istotną zmianę w strukturze art. 190a § 2 k.k., która spowodowała poszerzenie zakresu przedmiotowego przepisu karnego. W wyniku tej zmiany zachowanie sprawcy kradzieży tożsamości może polegać nie tylko na wykorzystaniu wizerunku innej osoby czy innych jej danych osób osobowych, ale również „innych danych, za pomocą których osoba, pod którą podszywa się sprawca, jest publicznie identyfikowalna”. Z perspektywy wykładni językowej chodzi tu z pewnością o inne dane niż wizerunek oraz dane osobowe²⁹. Omawiana korekta art. 190a § 2 k.k. nie ułatwiła interpretacji znamion określonego w nim przestępstwa. Szczególna trudność może sprawiać odkodowanie desygnatów i zakresu określenia „dane, za pomocą których osoba pokrzywdzona jest publicznie identyfikowalna”, tym bardziej że zakres pojęcia „dane osobowe” jest bardzo szeroki³⁰.

Krytycznie nowe znamię ocenia M. Budyn-Kulik. W pierwszej kolejności Autorka zwraca uwagę na zbędność wyłączenia w dodane znamię wymogu publicznej identyfikacji. Utrwalona wykładnia pojęcia „publicznie” w prawie karnym pro-

²⁷ Zob. A. Lach, *op. cit.*, s. 38.

²⁸ Zob. M. Jachimowicz, *op. cit.*, s. 49.

²⁹ Zgodnie z art. 4 pkt 1 rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE z dnia 27 kwietnia 2016 r., Dz.Urz. UE L 119, s. 1, dane osobowe oznaczają wszelkie informacje o zidentyfikowanej lub możliwej do zidentyfikowania osobie fizycznej („osobie, której dane dotyczą”); możliwa do zidentyfikowania osoba fizyczna to osoba, którą można bezpośrednio lub pośrednio zidentyfikować, w szczególności na podstawie identyfikatora takiego jak imię i nazwisko, numer identyfikacyjny, dane o lokalizacji, identyfikator internetowy lub jeden bądź kilka szczególnych czynników określających fizyczną, fizjologiczną, genetyczną, psychiczną, ekonomiczną, kulturową lub społeczną tożsamość osoby fizycznej.

³⁰ Por. K. Nazar, *op. cit.*, s. 350.

wadzi do wniosku, że chodzi tu tylko o takie dane, za pomocą których możliwa jest identyfikacja jednostki przez nieograniczoną z góry liczbę osób. Przy takiej interpretacji mogłoby dojść do nieuzasadnionego ograniczenia kryminalizacji³¹. W związku z tym M. Budyn-Kulik zakłada, że ustawodawca posłuży się pojęciem „publicznie” w nieco innym znaczeniu. Chodzi tu chyba o możliwość identyfikacji danej osoby w przestrzeni publicznej; w pozarodzinym, zewnętrznym funkcjonowaniu człowieka. Z tego względu Autorka stanęła na stanowisku, że określenie to wydaje się całkowicie zbędne, ponieważ z istoty swej posługiwanie się cudzym wizerunkiem, czy innymi danymi, ma taki charakter³². Podzielając wątpliwości M. Budyn-Kulik, należy uznać za trafny postulat *de lege ferenda*, dotyczący bardziej syntetycznego ujęcia znamion czynu z art. 190a § 2 k.k. Zamiast wyliczenia „wizerunek, dane osobowe lub inne dane, za pomocą których dana osoba jest publicznie identyfikowana”, wystarczyłoby napisać: wszelkie dane umożliwiające identyfikację człowieka (osoby)³³.

Niejednoznaczne stanowisko w zakresie ww. zmiany art. 190a § 2 k.k. zajmuje K. Lipiński. Na wstępie rozważań w tym obszarze, Autor stwierdza, że dodanie kategorii „innych danych, za pomocą których osoba jest publicznie identyfikowana” jest niezrozumiałe, szczególnie przy sformułowaniu dodatkowego wymogu „publiczności”, albowiem nie ma takich danych, które pozwalałyby na zidentyfikowanie danej osoby (a zarazem były publicznie dostępne), niebędących jednocześnie informacjami o zidentyfikowanej lub możliwej do zidentyfikowania osobie fizycznej. Zaraz jednak dodaje, że z drugiej strony można byłoby sensownie argumentować, że skoro nie ma takich danych pozwalających na publiczną identyfikację człowieka, które nie są danymi osobowymi, to aby uniknąć interpretacji nowego fragmentu przepisu *per non est*, należy stwierdzić, że owa „publiczna identyfikacja” odnosi się zarówno do danych osobowych, jak i innych danych. Inaczej mówiąc, to osoba miałaby być publicznie identyfikowalna (np. znana aktorka), a nie dane miałyby dopiero pozwolić na jej zidentyfikowanie (skoro inaczej analizowany fragment przepisu pozbawiony byłby sensu). Jest jednak wątpliwe, aby taka była intencja ustawodawcy, jak również można mieć wątpliwość, czy wykładnia taka byłaby uzasadniona w świetle dobra chronionego prawem³⁴.

Z kolei w opinii K. Marek rozważana powyżej zmiana w obrębie art. 190a § 2 k.k. jest uzasadniona i niezbędna. Autorka wskazuje, że osoby korzystające z portali i aplikacji internetowych w zakresie osobistej działalności są szczególnie narażone na bezprawne uzyskanie ich danych osobowych, właśnie poprzez takie

³¹ M. Budyn-Kulik, *Przestępstwo kradzieży tożsamości po zmianach wprowadzonych ustawą z 31 marca 2020 r. nowelizującej przepisy w sprawie COVID-19*, „Studia Prawnicze” 2020, nr 2, s. 31.

³² *Ibidem*, s. 31.

³³ *Ibidem*, s. 33.

³⁴ K. Lipiński, *op. cit.*, s. 557.

inne dane, jak pseudonim, nick, nazwę użytkownika, za pomocą których jest ona identyfikowana w systemach teleinformatycznych³⁵.

Kolejna modyfikacja art. 190a § 2 k.k. wiąże się z podwyższeniem sankcji za przestępstwo uporczywego nękania. Sankcja zawarta w przepisie art. 190a § 1 k.k. znajduje bowiem zastosowanie do przestępstwa kradzieży tożsamości. Jest to spowodowane zawartym w art. 190a § 2 k.k. odesłaniem w zakresie kary do § 1 tego artykułu. Powoduje to również konsekwencje proceduralne. W wyniku podwyższenia przez nowelę z 2020 r. granic pozbawienia wolności (od 6 miesięcy do lat 8) doszło do obligatoryjnej, i również nieuzasadnionej, zmiany formy postępowania przygotowawczego w sprawach o czynny z art. 190a § 2 k.k. z dochodzenia na śledztwo. Wszystkie uwagi krytyczne poczynione powyżej, a dotyczące przyczyn i skutków tej zmiany w zakresie art. 190a § 1 k.k., odnoszą się również do przestępstwa kradzieży tożsamości.

W wyniku noweli z 2020 r. doszło również do przemodelowania granic kary pozbawienia wolności za typ kwalifikowany z art. 190a § 3 k.k., który dotyczy także kradzieży tożsamości. O ile modyfikacja ta była motywowana potrzebą systemowego ujednolicenia sankcji za czyny, w których następstwem czynu zabronionego jest targnięcie się pokrzywdzonego na własne życie, o tyle sam fakt objęcia tym typem przestępstwa kradzieży tożsamości budzi wątpliwości w doktrynie.

Zdecydowanie dalej idące przekonstruowanie normatywnie przestępstwa kradzieży tożsamości zostały wprowadzone przez nowelę z 2022 roku. Polega ono na zastąpieniu zwrotu „w celu wyrządzenia jej szkody majątkowej lub osobistej” określeniem „przez co wyrządza jej szkodę majątkową lub osobistą”. *Prima facie* wydaje się, że to korekta niepozorna i nieistotna. Po bliższej analizie okazuje się jednak, że wpływa ona na co najmniej dwie kwestie, tj. stronę podmiotową przestępstwa kradzieży tożsamości i jego charakter. Przed nowelizacją strona podmiotowa występku z art. 190a § 2 k.k. była zawężona do zamiaru bezpośredniego kierunkowego (*dolus directus coloratus*). Przesądzał o tym zwrot „w celu”, który wymagał od sprawcy działania zmierzającego do wyrządzenia osobie pokrzywdzonej szkody majątkowej lub osobistej. Do zespołu znamion nie należał natomiast skutek w postaci spowodowania takiej szkody. Z tych powodów przestępstwo to miało charakter formalny, ponieważ kryminalizacja następowała już przez samo podszycie się pod inną osobę przy wykorzystaniu jej wizerunku lub określonych danych, o ile sprawca działał w celu wyrządzenia jej szkody majątkowej lub osobistej. Na skutek noweli z 2022 r. nie jest konieczne kierunkowe działanie sprawcy przestępstwa. *De lege lata* może on działać zarówno w celu wyrządzenia szkody majątkowej lub osobistej, jak i z zamiarem realizacji innych celów, np. ukrycia własnej tożsamości. Dla dokonania czynu zabronionego, w każdym przypadku konieczne jest spowo-

³⁵ K. Marek, *op. cit.*, s. 334.

dowanie skutku w postaci szkody majątkowej lub szkody osobistej. Wystarczające jest wyrządzenie chociażby jednej z nich. Dodanie powyższego elementu materialnego oznacza konwersję charakteru przestępstwa kradzieży tożsamości z formalnego na materialny. Niewyrządzenie szkody majątkowej lub osobistej może być kryminalizowane jako usiłowanie popełnienia czynu z art. 190a § 2 k.k., o ile oczywiście sprawca miał zamiar jej wyrządzenia. Wykładnia językowa aktualnej treści art. 190a § 2 k.k. wskazuje, że osiągnięcie ww. skutku nie musi poprzedzać działania w tym celu. Oznacza to, że szkoda może zostać wyrządzona zarówno w wyniku działania w zamiarze bezpośrednim (w tym kierunkowym), jak i ewentualnym. W rezultacie zakres strony podmiotowej uległ poszerzeniu, ponieważ w aktualnym stanie prawnym szkodę majątkową lub osobistą można wyrządzić również wtedy, gdy sprawca tylko się na to godził. Warto odnotować, że z perspektywy penalnej przyjęcie formy stadialnej usiłowania z art. 13 k.k. wcale nie musi stawiać sprawcy w pozycji bardziej uprzywilejowanej. Sąd wymierza bowiem karę za usiłowanie w granicach zagrożenia przewidzianego dla danego przestępstwa (art. 14 § 1 k.k.). Jedynie w wypadku usiłowania nieudolnego z art. 13 § 2 k.k. sąd może zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary, a nawet odstąpić od jej wymierzenia (art. 14 § 2 k.k.)³⁶. W konsekwencji wprowadzenie do opisu znamion czynu z art. 190a § 2 k.k. skutku w postaci wyrządzenia szkody majątkowej lub osobistej, przy jednoczesnym wyeliminowaniu wymogu działania w ramach zamiaru bezpośredniego kierunkowego, spowodowało, że pole kryminalizacji uległo poszerzeniu.

Szkodę majątkową na gruncie art. 190a § 2 k.k. należy rozumieć szeroko, jako zarówno zmniejszenie aktywów lub zwiększenie pasywów (*damnum emergens*), jak i utratę spodziewanych (oczekiwanych) korzyści (*lucrum cessans*).

Pojęcie szkody osobistej jest związane z uszczerbkiem, którego doznaje personalnie osoba pokrzywdzona, przy czym nie ma on bezpośrednio charakteru majątkowego, czyli dającego się wyrazić w wartościach pieniężnych. Wydaje się, że w istocie ustawodawcy chodziło tutaj o szkodę osobistą rozumianą jako synonim krzywdy. Jak podnosi Arkadiusz Lach, szkoda osobista to krzywda doznana w sferze dóbr osobistych pokrzywdzonego, np. utrata dobrego imienia, naruszenie więzów rodzinnych, cierpienie psychiczne³⁷. Za szerszą wykładnię szkody osobistej w art. 190a § 2 k.k. optuje Kamil Sowirka, którego zdaniem obejmuje ona zarówno krzywdę, jak i majątkową szkodę na osobie³⁸. Z kolei Aneta Michalska-Warias stwierdza, że szkoda osobista oznacza wszelkie dolegliwości o charakterze niema-

³⁶ Zob. również art. 15 § 1 i 2 k.k.

³⁷ A. Lach, *op. cit.*, s. 37.

³⁸ K. Sowirka, *op. cit.*, s. 74.

jątkowym, a także takie, w przypadku których dająca się nawet określić wartość materialna szkody jest nieporównywalna z niematerialnym jej wymiarem³⁹.

W świetle powyższych, nowych form skutkowych, warto zauważyć, że nowela z 2020 r. nie wprowadziła żadnych kryteriów progowych, których osiągnięcie powoduje wyczerpanie znamion czynu zabronionego. O ile w przypadku szkody majątkowej wydaje się, że byłoby to od stron legislacyjnej technicznie możliwe (np. poprzez określenie dolnej wartości takiej szkody wyrażonej w złotych), o tyle w odniesieniu do szkody osobistej każda próba doprecyzowania tego znamienia oznaczałaby wprowadzenie kolejnego znamienia ocennego, który dodatkowo utrudniałby proces wykładni. W konsekwencji konieczne jest przyjęcie, że *de lege lata* wyrządzenie ofierze kradzieży tożsamości jakiegokolwiek szkody majątkowej lub osobistej, niezależnie od jej rodzaju i wysokości, oznacza wyczerpanie znamion czynu zabronionego z art. 190a § 2 k.k. Na gruncie tego przepisu nie jest również wymagany dowód, że na skutek popełnienia czynu zabronionego, tj. wyrządzenia ofierze szkody majątkowej lub osobistej, sprawca lub inna osoba odniosła jakąkolwiek korzyść majątkową lub osobistą⁴⁰.

Po blisko 3 latach od zaostrożenia przez nowelę z 2020 r. granic kary pozbawienia wolności typu kwalifikowanego z art. 190a § 3 k.k., ustawodawca uznał, że stan ten powinien ulec zmianie. Zaowocowało to tym, że nowelą z 2022 r. ponownie podwyższono górną granicę pozbawienia wolności z 12 do 15 lat⁴¹. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że nowela z 2022 r. wprowadziła zmiany w zakresie kar w odniesieniu do szeregu innych czynów zabronionych stypizowanych w Kodeksie karnym, co było związane z generalnym celem tej nowelizacji idącej w kierunku zwiększenia punitwności i prizonizacji.

V. Podsumowanie

Przez blisko 10 lat art. 190a k.k. stanowił przykład stabilnej, choć niepozbawionej wad, regulacji prawnokarnej. W ciągu ostatnich 3 lat stan ten uległ diametralnej zmianie. Zarówno nowela z 2020 r., jak i nowela z 2022 r. w istotny sposób prze-modelowały strukturę przepisów typizujących przestępstwa uporczywego nękania i kradzieży tożsamości oraz granice sankcji karnych, które za nie grożą. Kierunek

³⁹ A. Michalska-Warias, *Komentarz do art. 190a k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. T. Bojarski, LEX/el. 2016.

⁴⁰ Por. R. Krajewski, *Przestępstwo nękania innej osoby lub podszywania się pod inną osobę*, „Przeгляд Sądowy” 2012, nr 5, s. 28.

⁴¹ Tak samo zmieniono górną granicę kary pozbawienia wolności czynów z art. 207 § 3 k.k. i art. 352 § 3 k.k., czyli innych przestępstw, w których dynamicznym znamieniem kwalifikującym jest targnięcie się pokrzywdzonego na własne życie.

i zakres zmian, który został wytyczony nowelami z 2020 i 2022 r., w zdecydowanej większości nie współgrał ze zgłaszanymi wcześniej postulatami *de lege ferenda* i nie spowodował modyfikacji art. 190a k.k. w sposób, który był oczekiwany. Co więcej, zmnożenie niejasnych znamion czynu zabronionego i coraz większa kazuistyka budzą kolejne wątpliwości z perspektywy zasady *nullum crimen sine lege certa*.

Reasumując, należy stwierdzić, że dotychczasowa ewolucja art. 190a k.k. zmierza w dwóch zasadniczych kierunkach. Pierwszy prowadzi do poszerzenia pola kryminalizacji. Realizacja tego kierunku odbywa się poprzez kreowanie kolejnych odmian przestępstw uporczywego nękania i kradzieży tożsamości w drodze wprowadzania nowych lub modyfikowania dotychczasowych znamion. Drugi kierunek polega natomiast na zaostrzaniu konsekwencji penalnych popełnienia ww. przestępstw poprzez podwyższanie dolnych i górnych granic kar pozbawienia wolności praktycznie wszystkich czynów zabronionych stypizowanych w art. 190a k.k. Wytyczone kierunki ewolucyjne budzą wątpliwości co do swojej zasadności i trafności przyjętych rozwiązań. Nie przyczyniają się również do usunięcia wcześniej istniejących problemów wykładniczych, lecz prowadzą do ich nawarstwiania⁴².

Bibliografia

Akty prawne

- Ustawa o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw z dnia 7 lipca 2022 r., Dz.U. z 2022 r. poz. 2600 ze zm.
- Ustawa o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw z dnia 26 stycznia 2023 r., Dz.U. z 2023 r. poz. 403.
- Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE z dnia 27 kwietnia 2016 r., Dz.Urz. UE L 119, s. 1.

Literatura

- Budyn-Kulik M., *Nowe znamiona nękania z art. 190a § 1 Kodeksu karnego*, „Palestra” 2020, nr 9.
- Budyn-Kulik M., *Przestępstwo kradzieży tożsamości po zmianach wprowadzonych ustawą z 31 marca 2020 r. nowelizującą przepisy w sprawie COVID-19*, „Studia Prawnicze” 2020, nr 2.
- Czapska J., *Stalking jako problem społeczny. Między prawem karnym a codziennością*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. 2, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012.

⁴² Por. K. Marek, *op. cit.*, s. 333.

- Jachimowicz M., *Przestępstwo stalkingu w świetle noweli do k.k.*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2011, nr 3.
- Jankowska-Prochot I., *Modyfikacja prawnokarnego modelu zwalczania przestępstwa stalkingu*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2022, nr 7-8.
- Krajewski R., *Przestępstwo nękania innej osoby lub podszywania się pod inną osobę*, „Przegląd Sądowy” 2012, nr 5.
- Lach A., *Kradzież tożsamości*, „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 3.
- Lipiński K., *Komentarz do art. 190a k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz*, red. J. Giezek Warszawa 2021.
- Marek K., *Przestępstwo uporczywego nękania (stalkingu) w świetle nowelizacji Kodeksu karnego z 31 marca 2020 r.*, „Studia Prawnoustrojowe” 2020, nr 50.
- Michalska-Warias A., *Komentarz do art. 190a k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. T. Bojarski, LEX/el. 2016.
- Michalska-Warias A., Nazar-Gutowska K., *Prawnokarne aspekty nękania w polskim prawie karnym*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2010, nr 4.
- Mozgawa M., *Kilka uwag na temat przestępstwa nękania (art. 190a k.k.)*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. 2, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012.
- Mozgawa M., *Komentarz do art. 190a k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, red. M. Mozgawa, LEX/el. 2022.
- Nazar K., *Uporczywe nękanie oraz kradzież tożsamości*, [w:] *Przestępstwa przeciwko wolności*, red. M. Mozgawa, Lublin 2020.
- Palichleb P., *Zmiany art. 190a k.k.*, „Ius Novum” 2021, nr 4.
- Sowirka K., *Przestępstwo „kradzieży tożsamości” w polskim prawie karnym*, „Ius Novum” 2013, nr 1.

Orzecznictwo

- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 29 marca 2017 r., IV KK 413/16, LEX nr 2281268.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 12 grudnia 2013 r., III KK 417/13, LEX nr 1415121.

Netografia

- <https://sjp.pwn.pl/sjp/poczucie;2501886.html> [dostęp: 4.04.2023].
- <https://sjp.pwn.pl/sjp/ponizyc;2504560.html> [dostęp: 4.04.2023].
- <https://sjp.pwn.pl/sjp/udreczyc;2532098.html> [dostęp: 4.04.2023].